

Світлана Остапчук

ОЦІНЮВАННЯ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ УЧНІВ У ВІТЧИЗНЯНИХ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ КІНЦЯ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Нині в Україні в ході реформування шкільної освіти змінюється й система оцінювання навчальних досягнень учнів. Важливість якісної освіти для розвитку суспільства зумовлює здійснення пошуків нових підходів до контролю та оцінювання знань школярів. З огляду на це звернення до історико-педагогічного досвіду, зокрема особливостей оцінювання навчальних досягнень учнів, у загальноосвітній школі кінця ХІХ - початку ХХ ст. є доцільним.

Аналіз історико-педагогічної літератури з окресленої проблеми свідчить, що певною мірою її торкалися сучасні українські вчені в контексті досліджуваних ними питань: форми, види, система оцінювання знань учнів у загальноосвітній школі другої половини ХІХ - початку ХХ ст. (Л. Березівська, О. Гур'янова, В. Скалозуб, В. Тригубенко, В. Яценко та ін.); оцінювання навчальних досягнень учнів середніх закладів освіти в Україні (друга половина ХІХ століття) (О. Біляковська, С. Рукасова та ін.) [2; 7; 16; 17; 19; 3; 15].

Мета нашого дослідження - розкрити форми, види, критерії, способи та методи оцінювання навчальних досягнень учнів у вітчизняних загальноосвітніх навчальних закладах кінця ХІХ - початку ХХ ст.

В імперську добу система освіти будувалася на засадах становості. На українських землях шкільна освіта була представлена початковою (однокласні, двокласні церковно-парафіяльні, земські однокласні й двокласні училища, повітові міські училища), середньою школою (чоловічі й жіночі гімназії, реальні училища, комерційні училища, духовні семінарії, єпархіальні училища). Школами керували різні відомства: Міністерство народної освіти (далі - МНО), Міністерство фінансів, Міністерство шляхів сполучення і Синод. Іноді навіть школи того самого типу й майже з однаковими програмами навчання перебували в різних відомствах. Наприклад, частина жіночих гімназій належала до МНО, а частина перебувала у відомстві імператриці Марії. Крім державних шкіл, особливо в кінці ХІХ - на початку ХХ ст., існували школи приватні. Зокрема, діяло багато приватних комерційних шкіл. Навчальні програми в них були такі ж самі, як і в школах державних, але рівень навчання був різний залежно від того, хто керував школою [4, с. 33-34; 16, с. 144].

Наприкінці ХІХ ст. - до 1917 р. у початкових і середніх навчальних закладах використовувалася 5-бальна система оцінювання.

У державних закладах оцінювання знань учнів регламентувалося нормативною базою, а в приватних - документами як державного, так і регіонального рівнів.

У початкових, середніх навчальних закладах досліджуваного періоду існувала п'ятибальна система оцінювання (запроваджена в 1837 р. МНО), за якою успіхи учнів визначалися оцінками: «5» - відмінно, «4» - добре, «3» - задовільно, «2» - незадовільно й «1» - погано. Така система перетворювалася на 15-бальну, тому що поряд з оцінками існували позначки - «плюси» й «мінуси». Наприклад, учителі ставили дітям оцінки «5-», «4+», «4-» і т. д. Особливо складною була система проміжних ступенів на межі між трійкою і двійкою. Існували також школи (Київська Фундуклеївська, Києво-Подільська жіночі гімназії), в яких офіційно була прийнята 12-бальна цифрова система оцінок (від «1» до «12»): 12 - відмінно, 11 - вельми добре, 10 і 9 - дуже добре, 8 і 7 - добре, 6 і 5 - посередньо, 4 і 3 - слабо, 2 й 1 - погано. Такі оцінки виставлялися на уроках й у відомості. У перевідних відомостях записували оцінки за поведінку, успіхи в знаннях і відвідування школи ученицями [8, с. 85; 22, арк. 32].

У різних типах середніх навчальних закладів використовувалися словесна й цифрова форми оцінок. Практикувалася словесна оцінка з поясненнями того, в чому саме виявилася неуспішність або як узагалі учень засвоює предмет. Іноді такі відгуки перетворювались у детальну характеристику знань, розвитку та ставлення до справи учнів. У дипломах та атестатах про закінчення навчального закладу також виставлялася словесна оцінка: «відмінно», «вельми добре», «дуже добре», «добре», «досить добре», «посередньо» і «слабо» [8, с. 87].

Слід зазначити, що вчителі вели класні журнали (попечителі округів розсилали їх у навчальні заклади на початку навчального року), в яких виставляли оцінки, одержані учнями за знання на уроці і за поведінку (оцінка виставлялася в кінці тижня) [12, с. 156, 158-159].

У навчальних закладах окресленого періоду використовувалися різні форми оцінювання навчальних досягнень учнів, зокрема робота на уроці, екзамен тощо. Деякі школи відмовлялися від оцінок на уроці, а виставляли їх за місяць, чверть і рік. Виставляючи оцінку під час уроку, вчитель керувався такими критеріями: якщо учень знав усе досконало, умів відрізнити

головне, а також повідомити подробиці й деталі вивченого, утримував у своїй пам'яті раніше прочитане й пояснення вчителя, відповідав на його заперечення, чим показував, що говорить свідомо, то він одержував «відмінно»; якщо ж учень відповідав добре і свідомо, але з невеликими недоліками в зовнішній стороні відповіді, то отримував «вельми добре»; а якщо відповідав на уроці з деякими недоліками у змісті стосовно подробиць і деталей, то міг дістати «дуже добре»; щоб одержати «добре», необхідно було знати зміст уроку, мати незначні знання подробиць, а недоліки у викладі зовсім не бралися до уваги; якщо ж у відповідях траплялися вже деякі недоліки і щодо змісту уроку, то ставилось «досить добре»; при значних неточностях у знаннях відповідь вважалася «посередньою»; а «слабо» ставили в тому разі, якщо учень зовсім не знав змісту уроку, а тільки дещо з деталей, несуттєве, що випадково запало в його пам'яті [18, с. 63].

У початкових і середніх навчальних закладах однією з форм оцінювання навчальних досягнень учнів був екзамен. Він проводився з кожного предмета під керівництвом директора або інспектора і в присутності двох асистентів з учителів, які знали предмет [6, с. 30].

Слід підкреслити, що кожного року МНО у періодичних виданнях представляло звітність про результати оцінювання знань учнів на екзаменах у загальноосвітніх навчальних закладах. Також зазначалося про способи оцінювання навчальних досягнень учнів, зокрема похвальні листи, золоті та срібні медалі. Наприклад, у 1875 р. за наслідками випускних екзаменів у чоловічих і жіночих гімназіях та реальних училищах було видано нагороди учням у навчальних округах: Харківському – 21 (5 золотих і 16 срібних), Одеському – 19 (11 золотих і 8 срібних) і Київському – 19 (11 золотих і 8 срібних). Цього ж року в Київському навчальному окрузі з 211 учнів, які склали екзамен, 30 отримали незадовільні оцінки [10, с. 41]. У 1876 р. в Одеському окрузі школярам загальноосвітніх шкіл за відмінні знання вручили 22 медалі (10 золотих і 12 срібних), а в Київському – 20 (9 золотих і 11 срібних) [11, с. 79].

У середніх навчальних закладах учні складали перевідні екзамені з латинської мови, математики та інших предметів. Як свідчать джерела, у 1876 р. за результатами оцінок під час екзамену з латинської мови в Одеському окрузі виявлено високі знання в дітей 2-ї Одеської, Рішельєвської, Керченської гімназій. Значна кількість учнів 1-ї і 2-ї Київської, Кам'янець-Подільської гімназій на письмовому екзамені з математики отримали оцінки «4» і «5» [11, с. 19, 40–42, 54, 72].

У загальноосвітніх навчальних закладах використовувалася 5-бальна система оцінювання.

Наприклад, у 1897 р. у 8 класі на екзамені з латинської мови на атестат зрілості в гімназіях Київського навчального округу комісія виставила за п'ятибальною системою позитивні оцінки, лише в Житомирській і Кам'янець-Подільській гімназіях по одному учневі одержали оцінку «погано» [13, с. 26, 32, 35, 38, 40, 50].

У досліджуваній період були такі види оцінок: поурочні, перевідні, семестрові, річні, атестаційні. Підкреслимо, що на основі позитивних екзаменаційних і річних оцінок учнів переводили у вищі класи. Так, у 1901 р. у Вінницькій жіночій гімназії (Подільська губернія) учнів, які отримали більше, ніж дві негативні оцінки (екзаменаційні, річні), залишали на повторний рік [25, арк. 16].

Наприклад, у відомостях за 1902 р. по Київському навчальному округу зазначено, що в Полтавському Олександрівському реальному училищі без екзаменів (на основі перевідних оцінок) зараховували у вищі класи тих учнів, які мали з усіх предметів задовільні річні оцінки. Оцінки атестації (словесні й цифрові) означали: «1» – зовсім незадовільно, «2» – не зовсім задовільно, «3» – задовільно, «4» – добре, «5» – відмінно. Оцінка за поведінку мала бути тільки «5» [24, арк. 167].

У Роменській і Прилуцькій жіночих гімназіях (Полтавська губернія) на уроках й екзаменах практикували цифрову форму оцінки, використовували такі способи оцінювання знань учнів, як похвальні листи, медалі. Учні, які закінчували курс гімназії з оцінками «5» і «4», отримували похвальні листи, медалі. Поширеними методами оцінювання навчальних досягнень школярів були письмові творчі роботи, вправи [26, арк. 2–3].

У 1903 р. у Київській А. Дучинської, Новозибківській (Чернігівська губернія), Хорольській (Полтавська губернія) жіночих гімназіях педагогічною радою скасовано поурочні, семестрові та річні оцінки. Викладацькі колективи цих навчальних закладів заперечували цифрову форму оцінки, мотивуючи, що вона псує відносини між учителями та учнями, шкідливо впливає на здоров'я дітей і сприяє гонитві за оцінкою, а не за знаннями. Також негативно відгукувалися про нагороди (золота й срібна медалі, похвальні листи й книги), бо діти вчаться не заради знань, а щоб здобути відзнаку [27, арк. 10, 92, 136].

У досліджуваній період оцінка виконувала такі функції: навчальну, мотиваційну, діагностувальну, коригувальну, стимульовальну, виховну. Наприклад, на засіданні педради Золотоноської жіночої прогімназії (Полтавська губернія) ухвалено, що до 8 класу можуть зараховуватися не тільки учениці з високими (тільки «5»), а також і з середніми («4» і «3») оцінками [27, арк. 212].

Зазначимо, що в навчальних закладах на основі загальної шкали оцінювання знань учнів виробилася внутрішня оцінна система. Існував інший підхід у процесі оцінювання знань учнів – перекладання негативних екзаменаційних оцінок. Наприклад, у 1910 р. в багатьох початкових школах, чоловічих і жіночих гімназіях, реальних училищах Київського навчального округу деякі вчителі практикували систему «виправлень» (тобто перекладання негативних оцінок за екзамен) перед виставленням оцінок за чверть і рік. Це регламентувалося циркулярним розпорядженням інспектора народних училищ Київської губернії (1910), де йшлося, що можуть перекладати екзамени в кінці чверті й року ті учні, які довгий час хворіли або мали пропуски з поважних причин [23, арк. 22].

У січні 1916 р. МНО скасувало в загальноосвітніх навчальних закладах перевідні й випускні екзамени. Відповідно поширеними були річні та атестаційні оцінки. У випускних класах чоловічих гімназій й училищ така відміна пов'язана з уведенням посиленої підготовки юнаків до військової служби. Учня видавали атестати зрілості й свідоцтва про закінчення закладів за річними оцінками, а для перевірки їхніх знань влаштовувалися такі форми оцінювання, як репетиції (атестації) [14, с. 69–70]. Цього ж року також було прийнято рішення замінити цифрові бали на часті повідомлення батькам про неуспішність їхніх дітей з навчальних предметів.

У приватних і державних середніх навчальних закладах система оцінювання мала спільне й відмінне. В обох типах шкіл поширеними були такі форми оцінювання знань учнів, як відповідь на уроці, на екзамені. Так, у колегії Павла Галагана успішність колегіатів була високою. Оцінки виставлялися на уроках й екзаменах (вступних і перевідних). Система випробувань, що існувала в Колегії, поділялася на вступні, перевідні та випускні екзамени. У Колегії діяла своя система виставлення оцінок, тобто поточних не було, а лише за чверть та рік (навчання для науки, а не для оцінки). Існувала словесна форма оцінки. Замість балів були рецензії та замітки на твори. Використовувався такий спосіб оцінювання знань учнів, як в оцінювальних судженнях [9, с. 30].

У приватному навчальному закладі оцінка впливала на стипендію, також на переведення з класу в клас і на відрахування колегіатів. Для покращення успішності та дисципліни рада Колегії в 1885 р. схвалила розроблені правлінням правила для учнів: вихованець-стипендіат, який одержував за поведінку протягом чотирьох чвертей оцінку «3», та вихованець-своєкоштный, який одержував таку оцінку протягом шести чвертей, відраховувалися; стипендіат-вихованець,

який протягом трьох чвертей мав з основних предметів (латина, грецька, російська мови та математика) середній бал «3,5», позбавлявся стипендії; своєкоштный вихованець на другий рік мав право залишитися лише один раз; вихованець 4-го класу з поведінки не міг мати оцінку, нижчу від «4» [9, с. 30; 21, с. 35–36; 20, с. 18].

У чоловічій гімназії В. Науменка існували такі способи оцінювання навчальних досягнень гімназистів: оцінки виставлялися у звітних відомостях (за чверть); повідомлялися вчителями на засіданнях педради; виставлялися вчителями в своїх журналах і в щоденниках учнів [27, арк. 38]. У гімназії педагоги використовували словесну форму оцінювання знань учнів.

У приватній Харківській жіночій недільній школі існували інші методи оцінювання навчальних досягнень учнів. Наприклад, замість оцінок використовувався наочний матеріал. Учителі давали ученицям марки (їх мало бути 30 протягом року), що були допуском до екзамену [1, с. 70, 72]. У даному закладі також поширеною формою оцінки була словесна. У цьому приватному навчальному закладі не було такої форми оцінювання навчальних досягнень учнів, як екзамен. Хоча більшість учителів наполягали на проведенні екзаменів [9, с. 67].

У діяльності жіночого приватного комерційного училища Л. Володкевич також практикувалася словесна форма оцінки, велися щоденники у класах, в яких викладачі й наглядачки писали характеристики на кожного учня. Сім'я Володкевичів заперечувала цифрову систему оцінювання, яка, на їхню думку, була «несумісна із завданням сердечного ставлення до учнів і шкідлива для навчання» [5, с. 140, с. 142].

У протоколах педагогічної ради Київської Фундуклеївської жіночої гімназії за 1906/1907 н. р. зазначено, що учениці педагогічних класів протягом 2-х років проводили по декілька підготовчих уроків і по одному контрольному в присутності керівника й комісії. Відповідно виставлялися оцінки за заняття. Контрольну оцінку записували в атестат як окрему відмітку. У міністерському циркулярі йшлося про види оцінок: для кращого контролю знань учениць педагогічних класів постановлено ввести піврічні й річні оцінки. Оцінки в атестах виводилися з річних, а екзамени проводилися на загальній основі [22, арк. 26].

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. у різних типах початкових і середніх навчальних закладів Київського, Харківського й Одеського навчальних округів засобом контролю знань учнів була оцінка. У державних навчальних закладах існувала 5-бальна система оцінювання, а в окремих приватних була прийнята 12-бальна цифрова система оцінок. Поширеними були такі види оцінок: поточні, семестрові, річні; форми оцінювання – відповідь на уроці, екзамен (усне й

письмове опитування); використовувалися способи (виставлення оцінок за 5-бальною шкалою, в оцінювальних судженнях про результати навчальної діяльності, похвальні листи, золоті та срібні медалі) та методи (письмові творчі роботи, вправи) оцінювання навчальних досягнень учнів. Практикувалася словесна форма оцінки, вчителі склали характеристики на кожного учня. Також оцінка виконувала такі функції: навчальну, розвивальну, стимулювальну, виховну. В окремих приватних навчальних закладах замість оцінок використовувався наочний матеріал (марки, стрічки тощо). Письмові твори не оцінювалися балами, а писалися рецензії і замітки.

Оцінка мала вагомий вплив на учнів: з одного боку, вона стимулювала їх до знань, гарної поведінки, отримання атестата, а з іншого – призводила до негативних наслідків (безсистемне вивчення матеріалу, конфлікти з учителями з приводу заниження оцінки). У дипломах та атестатах записувалася словесна оцінка. Оцінки з навчальних предметів учителі виставляли в класних журналах, які строго перевіряли керівники шкіл і попечителі навчальних округів. Екзаменаційні оцінки виставляли в окремі відомості, які здавали керівникам закладів. Із скасуванням бальної системи оцінювання та перевідних екзаменів в атестат записували річні оцінки з навчальних предметів. Практикувалося перескладання негативних екзаменаційних оцінок.

Оскільки у своїй статті ми розкрили не всі аспекти досліджуваної проблеми, потребують вивчення питання підготовки вчителя до оцінювання навчальних досягнень учнів, що й розглядатиметься в наступних публікаціях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. А. Х. Характеристики учащихся взамен баллов / Х. А. // Вестн. воспитания. – 1902. – № 6. – С. 70–75.
2. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті: монографія / Л. Д. Березівська. – Київ: Богданова А. М., 2008. – 406 с.
3. Біляковська О. О. Дидактичні засади оцінювання навчальних досягнень старшокласників в умовах модульного навчання: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.09 / Біляковська Ольга Орестівна; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2008. – 212 с.
4. Ващенко Г. Виховний ідеал: підруч. для педагогів і виховників, молоді і батьків / Г. Ващенко. – [3-тє вид.]. – Полтава: Полтав. вісн., 1994. – 191 с.
5. Володкевич М. М. О системе отметок / М. М. Володкевич // Материалы по коммерческому образованию. – СПб., 1901. – Вып. 1: Коммерческие училища: съезд директоров и представителей попечительских советов в июне 1901 года в Санкт-Петербурге. – С. 140–143.
6. Гр. Наш. Деякі згадки екзаменатора / Гр. Наш // Світло. – 1912. – Кн. 8 (квіт.). – С. 26–39.
7. Гур'янова О. В. Організація навчально-виховного процесу в комерційних училищах України (1894–1920 рр.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Гур'янова Оксана Віталіївна; Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. Володимира Винниченка. – Кіровоград, 2007. – 255 с.
8. Лебединцев К. Ф. Вопрос о способах оценки и контроля познаний учащихся / К. Ф. Лебединцев // Лебединцев К. Ф. Собр. ст. по вопросам преподавания математики. – М.: [б. и.], 1914. – 100 с.
9. Нариси з історії розвитку новаторських навчально-виховних закладів в Україні (ХХ століття): навч.-метод. посіб. / за ред. О. В. Сухомлинської, В. С. Курила. – Луганськ: Вид-во ЛНУ ім. Т. Шевченка, 2010. – 444 с.
10. Об испытаниях зрелости в 1875 г. // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1876. – № 8. – С. 31–85.
11. Об испытаниях зрелости в 1876 г. // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1877. – № 9. – С. 1–117.
12. Орлов П. Класный журнал в народной школе / П. Орлов // Нар. образование. – 1903. – Февраль. – С. 154–163.
13. Отзывы профессоров университета св. Владимира о письменных ответах лиц, подвергавшихся испытанию зрелости в гимназиях и окончательным испытаниям в реальных училищах Киевского учебного округа за 1896–1897 год. – Київ: Тип. И. Н. Кушнерёва, 1898. – 196 с.
14. Р. К. Сесія Держнаукометодкому НКО в Києві 23–28 січня 1926 року / Р. К. // Шлях освіти. – 1926. – № 1. – С. 137–151.
15. Рукасова С. О. Організація контролю навчальних досягнень учнів середніх закладів освіти в Україні (друга половина ХІХ століття): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Рукасова Світлана Олександрівна; Слов'ян. держ. пед. ун-т. – Слов'янськ, 2008. – 277 с.
16. Скалозуб В. О. Історія розвитку оцінювання навчальних досягнень школярів / В. О. Скалозуб // Пост-Методика. – 2000. – № 3. – С. 12–13.
17. Тригубенко В. Від кульки – до бала / В. Тригубенко // Учитель. – 1998. – № 7/8. – С. 61–63.
18. Тригубенко В. Дванадцятибальна система: своєчасне відродження / Вадим Тригубенко // Освіта. – 2000. – 27 верес.–3 жовт. (№ 42/43). – С. 2–3.
19. Яценко В. Система контролю та оцінювання навчальних досягнень учнів. Історичний аспект / В. Яценко // Географія та основи економіки в шк. – 2002. – № 6. – С. 31–33.
20. Отчёт о состоянии Коллегии Павла Галагана

- с 1 октября 1886 г. по 1 октября 1890 г. – Киев: Тип. К. Н. Милевского, 1890. – 61 с.
21. Отчёт о состоянии Коллегии Павла Галагана с 1 октября 1890 г. по 1 октября 1894 г. – Киев: Тип. И. И. Чоколова, 1894. – 215 с.
  22. Державний архів міста Києва (Держархів м. Києва), ф. 90, оп. 1, спр. 2353, 110 арк.
  23. Держархів м. Києва, ф. 108, оп. 80, спр. 9, 124 арк.
  24. Центральний державний історичний архів України (ЦДАВО України), ф. 707, оп. 155, спр. 21, 150 арк.
  25. ЦДАВО України, ф. 707, оп. 317, спр. 192, 97 арк.
  26. ЦДАВО України, ф. 707, оп. 317, спр. 356, 292 арк.
  27. ЦДАВО України, ф. 707, оп. 317, спр. 405, 105 арк.

REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED

1. A. Kh. Kharakterystyky uchashchykhsya vzamen ballov / Kh. A. // Vestn. vospytanyya. – 1902. – № 6. – S. 70–75.
2. Bereziv's'ka L. D. Reformuvannya shkil'noyi osvity v Ukrayini u XX stolitti: monohrafiya / L. D. Bereziv's'ka. – Kyiv: Bohdanova A. M., 2008. – 406 s.
3. Bilyakov's'ka O. O. Dydaktychni zasady otsynuyvannya navchal'nykh dosyahnen' starshoklasnykiv v umovakh modul'noho navchannya: dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.09 / Bilyakov's'ka Ol'ha Orestivna; L'viv. nats. un-t im. Ivana Franka. – L'viv, 2008. – 212 s.
4. Vashchenko H. Vykhovnyy ideal: pidruch. dlya pedahohiv i vykhovnykiv, molodi i bat'kiv / H. Vashchenko. – [3-tye vyd.]. – Poltava: Poltav. visn., 1994. – 191 s.
5. Volodkevych M. M. O systeme otmetok / M. M. Volodkevych // Materyaly po kommercheskomu obrazovanyyu. – SPb., 1901. – Выр. 1: Kommercheskye uchyl'shcha: s'ezd dyrektorov y predstaviteley popechitel'skykh sovetov v yuune 1901 hoda v Sankt-Peterburhe. – S. 140–143.
6. Hr. Nash. Deyaki z hadky ekzamenatora / Hr. Nash // Svitlo. – 1912. – Kn. 8 (kvit.). – S. 26–39.
7. Hur'yanova O. V. Orhanizatsiya navchal'no-vykhovnoho protsesu v komertsyinykh uchyl'shchakh Ukrayiny (1894–1920 rr.): dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.01 / Hur'yanova Oksana Vitaliyivna; Kirovohr. derzh. ped. un-t im. Volodymyra Vynnychenka. – Kirovohrad, 2007. – 255 s.
8. Lebedyntsev K. F. Vopros o sposobakh otsenky y kontrolya poznanyu uchashchykhsya / K. F. Lebedyntsev // Lebedyntsev K. F. Sobr. st. po voprosam prepodavanyya matematyky. – M. : [b. y.], 1914. – 100 s.
9. Narysy z istoriyi rozvytku novators'kykh navchal'no-vykhovnykh zakladiv v Ukrayini (XX stolittya): navch.-metod. posib. / za red. O. V. Sukhomlyn's'koyi, V. S. Kuryla. – Luhans'k: Vyd-vo LNU im. T. Shevchenka, 2010. – 444 s.
10. Ob uspytanyyakh zrelosty v 1875 h. // Zhurn. M-va nar. prosveshchenyya. – 1876. – № 8. – S. 31–85.
11. Ob uspytanyyakh zrelosty v 1876 h. // Zhurn. M-va nar. prosveshchenyya. – 1877. – № 9. – S. 1–117.
12. Orlov P. Klassnyy zhurnal v narodnoy shkole / P. Orlov // Nar. obrazovanye. – 1903. – Fevral'. – S. 154–163.
13. Oтызы professorov unyversyteta sv. Vladymyra o pys'mennykh otvetakh lyts, podverhavshykhysya uspytanyyu zrelosty v hymnazyyakh y okonchatel'nyim uspytanyyam v real'nykh uchyl'shchakh Kyevskoho uchebnoho okruha za 1896 1897 hod. – Kyiv: Typ. Y. N. Kushner'eva, 1898. – 196 s.
14. R. K. Sesiya Derzhnaukmetodkomu NKO v Kyevi 23 28 sichnya 1926 roku / R. K. // Shlyakh osvity. – 1926. № 1. – S. 137–151.
15. Rukasova S. O. Orhanizatsiya kontrolyu navchal'nykh dosyahnen' uchniv serednikh zakladiv osvity v Ukrayini (druha polovyna XIX stolittya): dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.01 / Rukasova Svitlana Oleksandrivna; Slov'yan. derzh. ped. un-t. – Slov'yans'k, 2008. – 277 s.
16. Skalozub V. O. Istoriya rozvytku otsynuyvannya navchal'nykh dosyahnen' shkolyariv / V. O. Skalozub // Post-Metodyka. – 2000. – № 3. – S. 12–13.
17. Tryhubenko V. Vid kul'ky – do bala / V. Tryhubenko // Uchytel'. – 1998. – № 7/8. – S. 61–63.
18. Tryhubenko V. Dvanadtsyatybal'na systema: svoyechasne vidrodzhennya / Vadym Tryhubenko // Osvita. – 2000. – 27 veres.–3 zhovt. (№ 42/43). – S. 2–3.
19. Yatsenko V. Systema kontrolyu ta otsynuyvannya navchal'nykh dosyahnen' uchniv. Istorychnyy aspekt / V. Yatsenko // Heohrafiya ta osnovy ekonomiky v shk. – 2002. – № 6. – S. 31–33.
20. Otchët o sostoyanyy Kollehyy Pavla Halahana s 1 oktyabrya 1886 h. po 1 oktyabrya 1890 h. – Kyev: Typ. K. N. Mylevskoho, 1890. – 61 s.
21. Otchët o sostoyanyy Kollehyy Pavla Halahana s 1 oktyabrya 1890 h. po 1 oktyabrya 1894 h. – Kyev: Typ. Y. Y. Chokolova, 1894. – 215 s.
22. Derzhavnyy arkhiv mista Kyieva (Derzharkhiv m. Kyieva), f. 90, op. 1, spr. 2353, 110 ark.
23. Derzharkhiv m. Kyieva, f. 108, op. 80, spr. 9, 124 ark.
24. Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny (TsDAVO Ukrayiny), f. 707, op. 155, spr. 21, 150 ark.
25. TsDAVO Ukrayiny, f. 707, op. 317, spr. 192, 97 ark.
26. TsDAVO Ukrayiny, f. 707, op. 317, spr. 356, 292 ark.
27. TsDAVO Ukrayiny, f. 707, op. 317, spr. 405, 105 ark.